

BIZNES SEKTORLARI VA ULARNING TAVSIFI.

*Tursunqulov Ilhom Farxod o'g'li**SamISI baxolash ishi yonalishi-122 4 kurs sirtqi**Ustoz Xudaynazorova D.G*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola zamonaviy iqtisodiyotning fundamental tuzilishini tashkil etuvchi biznes sektorlarini chuqur tahlil qilishga bag'ishlangan. Global va milliy iqtisodiy o'sishning asosiy drayverlari sifatida sektorlarning tasnifini, ularning o'ziga xos xususiyatlarini, o'zaro bog'liqligini va raqobatbardoshligini aniqlash maqsad qilingan. Tadqiqotda, an'anaviy sektorlar (birlamchi, ikkilamchi, uchlamchi) va ularning keyingi evolyutsiyasi – to'rtlamchi (bilimga asoslangan) hamda beshlamchi (qaror qabul qilish) sektorlarining nazariy asoslari ko'rib chiqiladi. Ayniqsa, O'zbekiston iqtisodiyotining so'nggi yillardagi transformatsiyasi fonida, xizmat ko'rsatish va axborot texnologiyalari sektorlarining ustuvor ahamiyati empirik ma'lumotlar va statistik tahlillar asosida yoritiladi. Maqolada sektorlarning YaIMdagi ulushi, bandlikka ta'siri va investitsiyaviy jozibadorligini aks ettiruvchi aniq jadvallar keltiriladi. Olingan natijalar iqtisodiy siyosatni ishlab chiquvchilar, tadbirkorlar va ilmiy doiralar uchun muhim amaliy va nazariy ahamiyatga ega bo'lib, mamlakat iqtisodiyotining kelajakdagi diversifikatsiya yo'nalishlarini belgilashda yordam beradi.

Kalit so'zlar: Biznes sektorlari, Iqtisodiy tasnif, Birlamchi sektor, Ikkilamchi sektor, Uchlamchi sektor, To'rtlamchi sektor, YaIM, Diversifikatsiya, Iqtisodiy o'sish, Xizmat ko'rsatish sohasi.

KIRISH

Zamonaviy iqtisodiyot murakkab va ko'p qirrali tuzilmalardan iborat bo'lib, u iqtisodiy faoliyatning aniq belgilangan sektorlarga bo'linishi orqali samarali faoliyat ko'rsatadi. Iqtisodiy sektorlarning tahlili nafaqat mavjud resurslarni taqsimlash

samaradorligini baholash uchun, balki milliy iqtisodiyotning barqaror o'sish strategiyalarini ishlab chiqish uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir sektor, o'ziga xos ishlab chiqarish jarayonlari, kapital sig'imi, bandlik darajasi va innovatsion faoliyatiga ega bo'lib, butun iqtisodiy tizimga turli xil ta'sir ko'rsatadi. Tarixiy jihatdan, iqtisodiy rivojlanish jarayonida sektorlar o'rtasidagi ustuvorlik doimiy ravishda o'zgarib borgan: agrar jamiyatning birlamchi sektoridan sanoat inqilobining ikkilamchi sektoriga, so'ngra post-sanoat jamiyatining uchlamchi (xizmat ko'rsatish) sektoriga qarab siljish kuzatilgan¹. Hozirgi kunda esa, axborot texnologiyalari va bilimga asoslangan iqtisodiyot tufayli to'rtlamchi (axborot, tadqiqotlar) va beshlamchi (qaror qabul qilish, oliy boshqaruv) sektorlarning o'zni tobora ortib bormoqda. O'zbekiston shiddat bilan rivojlanayotgan va bozor islohotlarini amalga oshirayotgan mamlakat sifatida, aynan shu sektorlar o'rtasidagi o'zgarishlarni boshidan kechirmoqda. Ushbu maqolaning maqsadi iqtisodiy sektorlarning nazariy asoslarini tahlil qilish, ularning tavsifini berish hamda O'zbekiston iqtisodiyotining tarkibiy o'zgarishlarini empirik ma'lumotlar asosida yoritishdan iborat. Bu tadqiqot, iqtisodiyotning tarkibiy o'zgarishlarini chuqur tushunishga va kelajakdagi iqtisodiy siyosatlarining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Adabiyotlar Tahlili

Iqtisodiy sektorlarning tasnifi va tahlili iqtisodiyot nazariyasining klassik mavzularidan biri hisoblanadi. Fransuz iqtisodchisi Colin Clark va Britaniya iqtisodchisi Allan Fisher tomonidan ilgari surilgan sektorlar bo'linishining uch sektorli modeli (birlamchi, ikkilamchi va uchlamchi) eng keng tarqalgan nazariy yondashuvdir. Clarkning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, iqtisodiyot rivojlanishi bilan ishchi kuchi birlamchi sektordan (qishloq xo'jaligi, qazib olish) ikkilamchi (ishlab chiqarish) va

¹ Vahobov, A. V. va boshqalar — Iqtisodiyot nazariyasi (Darslik) — Toshkent: Moliyaviy nashriyot, 2021. bet. 301–315.

nihiyat uchlamchi (xizmat ko'rsatish) sektorga o'tadi. Keyinchalik, Daniel Bellning post-sanoat jamiyati nazariyasi xizmat ko'rsatish sohasining tobora ortib borayotgan ahamiyatini yoritib berdi, bu esa zamonaviy iqtisodiyotda bilim va axborotning ustuvor rolini ta'kidlaydi. Manuel Castells esa "Axborot asri"da to'rtlamchi (bilim, ma'lumotlarni qayta ishlash) va beshlamchi (oliy darajadagi boshqaruv va tadqiqotlar) sektorlarning shakllanishini nazariy jihatdan asosladi, bu esa iqtisodiy o'sishning asosiy omili sifatida inson kapitali va innovatsiyalarning ahamiyatini oshirdi². O'zbekiston kontekstida, mahalliy iqtisodchilarning ishlari (masalan, J.Qo'chqorov, A.Vahobov) iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, sanoatni modernizatsiya qilish va xizmat ko'rsatish sektorini rivojlantirish zaruratini doimiy ravishda ta'kidlab keladi. Ushbu nazariy yondashuvlar maqola uchun mustahkam nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.³

Metodologiya

Ushbu tadqiqotda induktiv va deduktiv tahlil metodlari birgalikda qo'llaniladi. Nazariy asoslarni (sektorlarning tasnifi) tahlil qilishda deduktiv yondashuv (umumiy qoidalardan xususiy xulosalarga o'tish) qo'llaniladi. Empirik ma'lumotlarni tahlil qilishda esa induktiv yondashuv (xususiy faktlardan umumiy xulosalarni chiqarish) ustuvor hisoblanadi. Maqola uchun asosiy ma'lumotlar manbai sifatida O'zbekiston Respublikasi Davlat Statistika qo'mitasining rasmiy statistik ma'lumotlari, xususan, Yalpi Ichki Mahsulot (YaIM) tarkibi, bandlik ko'rsatkichlari va sohalar bo'yicha investitsiyalar hajmi to'g'risidagi ma'lumotlar foydalaniladi. Shuningdek, xalqaro moliya tashkilotlari (Jahon banki, Xalqaro Valyuta Jamg'armasi) hisobotlaridagi O'zbekiston iqtisodiyoti bo'yicha ma'lumotlar ham tahlilga jalb qilinadi.

² Culture Vol. I (Tarmoq Jamiyatining Yuksalishi, Axborot Asri: Iqtisodiyot, Jamiyat va Madaniyat, I jild) — Malden, MA; Oxford, UK: Blackwell Publishers, 1996. bet. 200–215.

³ Qo'chqorov, J. A. — Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida O'zbekiston iqtisodiy islohotlarini chuqurlashtirish masalalari — Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi nashriyoti, 2018. bet. 65–78.

Qo'llaniladigan asosiy tahlil usullari:

Strukturaviy tahlil: YaIMning sektorlar bo'yicha taqsimlanishini va dinamikasini o'rganish.

Qiyosiy tahlil: Sektorlarning turli davrlardagi ulushini solishtirish orqali o'zgarish tendensiyalarini aniqlash.

Statistik guruhlash: Iqtisodiy faoliyat turlarini umumiy tasnif asosida guruhlash va ularning iqtisodiyotdagi o'rnini aniqlash.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'zbekiston iqtisodiyoti so'nggi yillarda katta o'zgarishlarni boshdan kechirdi, bu esa uning sektorlararo tuzilishida yaqqol namoyon bo'lmoqda. An'anaviy ravishda yuqori ulushga ega bo'lgan **birlamchi sektor** (qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi) hamon muhim bo'lib qolsa-da, uning YaIMdagi ulushi asta-sekin kamayib, mehnat unumdorligi past bo'lgan ishchi kuchining xizmat ko'rsatish sohasiga o'tishi kuzatilmoqda.

Ikkilamchi sektor (sanoat, ayniqsa, ishlab chiqarish) esa davlat tomonidan olib borilayotgan faol investitsiya siyosati va modernizatsiya dasturlari tufayli jadal o'sishni namoyish etdi. Mashinasozlik, qurilish materiallari va to'qimachilik sanoati kabi tarmoqlar YaIMga katta hissa qo'shishda davom etmoqda.

Eng katta o'sish esa uchlamchi sektor (xizmat ko'rsatish) hissasiga to'g'ri keladi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT), moliya, savdo va turizm kabi sohalar iqtisodiyotning asosiy drayverlariga aylanmoqda. Bu, iqtisodiyotning transformatsiyasi va xalqaro bozorlarga integratsiyalashuvidan dalolat beradi.

Jadval 1: O'zbekiston YaIMning Biznes Sektorlari Bo'yicha Taqsimlanishi (2020-2024 yillar, foizda)

Sektor Turi	Iqtisodiy Faoliyat Turlari	2020 yil	2022 yil	2024 yil (prognoz)
Birlamchi	Qishloq, oʻrmon va baliq xoʻjaligi	27.2%	25.1%	23.5%
Ikkilamchi	Sanoat (qurilishni hisobga olmaganda)	22.8%	23.5%	24.0%
Uchlamchi	Xizmatlar (savdo, transport, aloqa, moliya)	41.5%	43.8%	45.5%
Qurilish	(Allohida hisoblanadi)	8.5%	7.6%	7.0%
Jami YaIM		100.0%	100.0%	100.0%

Manba: Oʻzbekiston Respublikasi Davlat Statistika qoʻmitasi maʼlumotlari asosida muallif tomonidan hisoblangan va prognoz qilingan.

Tahlil: Jadval 1 dan koʻrinib turibdiki, 2020 yildan 2024 yilga qadar Oʻzbekiston YaIM tarkibida Birlamchi sektor ulushi pasaygan, bu qishloq xoʻjaligining nisbiy ahamiyati kamayganini yoki unumdorlikning oshganini bildiradi. Shu bilan birga, Uchlamchi sektor (xizmatlar) ning ulushi sezilarli darajada oʻsib, iqtisodiy transformatsiya yoʻnalishini tasdiqlaydi. **Ikkilamchi sektor** esa barqaror oʻsishni saqlab qolgan.

Jadval 2: Biznes Sektorlari Boʻyicha Bandlik va Investitsiya (2024 yil)

Sektor Turi	Bandlikdagi Ulush (foizda)	Sektorga Yoʻnaltirilgan Investitsiyalar Ulushi (foizda)
Birlamchi	28.5%	12.0%
Ikkilamchi	21.0%	40.0%
Uchlamchi	45.5%	38.0%

Сектор Тuri	Bandlikdagi Ulush (foizda)	Sektorga Yo'naltirilgan Investitsiyalar Ulushi (foizda)
Boshqa (Qurilish, boshqaruv)	5.0%	10.0%
Jami	100.0%	100.0%

Manba: Rasmiy statistik ma'lumotlar asosida taxminiy hisoblangan.

Tahlil: Jadval 2 Birlamchi sektorning bandlikdagi ulushi (28.5%) YaIMdagi ulushiga (23.5%) nisbatan yuqoriligini ko'rsatadi, bu esa bu sektorning hali ham mehnatsig'irligi yuqoriligini va unumdorlikning nisbatan pastligini anglatadi. Aksincha, Ikkilamchi sektor bandlikda 21.0% ulushga ega bo'lsa-da, umumiy investitsiyalarning eng katta ulushini (40.0%) o'ziga jalb qilgan, bu uning yuqori kapital sig'imini va modernizatsiya jarayonlarining faolligini aks ettiradi. Uchlamchi sektor bandlik va investitsiyalar bo'yicha ham muhim o'rinni egallab, uning iqtisodiyotdagi yetakchi roli mustahkamlanayotganini ko'rsatadi. Ushbu transformatsiyalar mamlakat iqtisodiyoti rivojlangan bozor iqtisodiyoti modeliga o'tayotganidan dalolat beradi.

XULOSA

Ushbu tadqiqot "Biznes Sektorlari va Ularning Tavsifi" mavzusini chuqur nazariy va empirik tahlil qildi, O'zbekiston iqtisodiyotining sektorlararo transformatsiyasini aniq ma'lumotlar asosida yoritib berdi. Biznes sektorlarining Clark-Fisher modeli doirasida tasnifi (birlamchi, ikkilamchi, uchlamchi) zamonaviy iqtisodiyotda endilikda to'rtlamchi (bilim va axborot texnologiyalari) va beshlamchi (oliy darajadagi boshqaruv va ilmiy tadqiqotlar) sektorlar bilan kengayganligini ko'rsatdi. O'zbekistonning so'nggi yillardagi iqtisodiy rivojlanish tendensiyalari xalqaro iqtisodiy transformatsiya qonuniyatlariga mos kelmoqda, ya'ni xizmat ko'rsatish (uchlamchi) sektorining YaIM tarkibidagi ulushi dinamik ravishda o'sib bormoqda (2020 yildagi 41.5% dan 2024 yilga kelib prognoz qilingan 45.5% gacha). Bu o'sish

mamlakatning bozor iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi, urbanizatsiya darajasining ortishi va aholi daromadlarining o'sishi bilan bevosita bog'liqdir.

Shu bilan birga, tahlil birlamchi sektor (qishloq xo'jaligi) bandlikdagi nisbatan yuqori ulushini saqlab qolganligini ko'rsatdi (bandlikda 28.5% atrofida), ammo uning investitsiyalardagi ulushi pastligi (12.0%) unumdorlikni oshirish va modernizatsiyani tezlashtirish zarurligini taqozo etadi. Aksincha, ikkilamchi sektor (sanoat), ayniqsa ishlab chiqarish, yuqori investitsiya jalb qilish (40.0%) hisobiga o'zining YaIMdagi ulushini barqaror saqlab turibdi, bu esa uzoq muddatli barqaror o'sish uchun poydevor yaratayotganidan dalolat beradi. Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston iqtisodiy siyosati xizmat ko'rsatish va yuqori texnologiyali sektorlarni yanada rivojlantirishga, infratuzilmani yaxshilashga va inson kapitaliga sarmoya kiritishga yo'naltirilishi lozim. Kelajakda to'rtlamchi va beshlamchi sektorlarga ustuvor ahamiyat berish, shu jumladan, innovatsiyalar, raqamlashtirish va ilmiy tadqiqotlar natijalarini tijoratlashtirish jarayonlarini qo'llab-quvvatlash, mamlakat iqtisodiyotining global raqobatbardoshligini oshirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bu o'zgarishlar iqtisodiy diversifikatsiyani ta'minlash, aholi bandligini sifatli ish o'rinlari bilan to'ldirish va natijada aholi turmush darajasini oshirishning asosiy omili bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Clark, Colin — The Conditions of Economic Progress (Iqtisodiy Taraqqiyot Shartlari) — London: Macmillan and Co., 1940. bet. 176–188.
2. Fisher, Allan G. B. — The Clash of Progress and Security (Taraqqiyot va Xavfsizlik To'qnashuvi) — London: Macmillan and Co., 1935. bet. 24–41.
3. Bell, Daniel — The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting (Post-sanoat Jamiyatining Kelishi: Ijtimoiy Bashoratga Qadam) — New York: Basic Books, 1973. bet. 127–146.
4. Castells, Manuel — The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture Vol. I (Tarmoq Jamiyatining Yuksalishi, Axborot Asri:

Iqtisodiyot, Jamiyat va Madaniyat, I jild) — Malden, MA; Oxford, UK: Blackwell Publishers, 1996. bet. 200–215.

5. Qo‘chqorov, J. A. — Iqtisodiyotni erkinlashtirish sharoitida O‘zbekiston iqtisodiy islohotlarini chuqurlashtirish masalalari — Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi nashriyoti, 2018. bet. 65–78.

6. Vahobov, A. V. va boshqalar — Iqtisodiyot nazariyasi (Darslik) — Toshkent: Moliyaviy nashriyot, 2021. bet. 301–315.

7. O‘zbekiston Respublikasi Davlat Statistika Qo‘mitasi — O‘zbekiston Respublikasi Yalpi ichki mahsulotining tarmoqlar tarkibi (Yillik hisobotlar) — Toshkent: Statistika nashriyoti, 2020–2024. (Elektron manbalar).

8. Jahon banki — O‘zbekistonda iqtisodiy islohotlar monitoringi (Turli yillardagi hisobotlar) — Washington D.C.: Jahon banki nashriyoti, 2023. bet. 15–28.